

Spółeczny wymiar funkcjonowania drobnych gospodarstw rolnych

Social aspects of the functioning of small farms

Sylwia Michalska

Instytut Rozwoju Wsi i Rolnictwa PAN, Warszawa

Streszczenie. Przy definiowaniu drobnych gospodarstw często bierze się pod uwagę kryterium ich produktywności – przyjmuje się, że drobne gospodarstwa produkują żywność głównie na własne potrzeby. Z reguły są to także gospodarstwa rodzinne; czasem „drobne” oznacza też gospodarstwo o niewielkiej powierzchni. Bywa, że wszystkie te kryteria występują jednocześnie. W artykule omówiono jawne i ukryte funkcje (wg R. Mertona) pełnione przez drobne gospodarstwa w systemie społecznym polskiej wsi. Najbardziej oczywistą jawną funkcją gospodarstw rolnych jest produkcja rolnicza. Do funkcji nierolniczych, jakie małe gospodarstwa pełnią dla rozwoju rolnictwa i obszarów wiejskich, należą: działanie w charakterze bufora chroniącego przed ubóstwem, tworzenie podstawy dywersyfikacji i wielofunkcyjności oraz zapewnianie korzyści środowiskowych. Ważną rolę gospodarstw niskotowarowych w ochronie gruntów rolnych o wysokiej wartości przyrodniczej podkreślają m.in. ornitologowie. Twierdzą oni, że mniejsze zagęszczenie zwierząt, zużywanie mniejszej ilości środków ochrony roślin oraz mniejsza powierzchnia pól sprzyjają zachowaniu bioróżnorodności i atrakcyjności terenu. Drobne gospodarstwa mają też duże znaczenie dla kształtowania krajobrazu wiejskiego. Najtrudniej dostrzegalną funkcją krajobrazu wiejskiego, a zarazem drobnych gospodarstw rolnych, jest przekazywanie niematerialnych wartości historycznych. Trudno zauważalna jest także funkcja, jaką pełnią one wobec swoich użytkowników, m.in. opieka nad najmłodszymi i najstarszymi członkami rodzin. Kolejnym tematem poruszonym w pracy są kwestie edukacyjne. Gorszy dostęp do edukacji i zorganizowanej, instytucjonalnej opieki nad dziećmi na wsi niż w mieście widoczny jest przede wszystkim na poziomie wychowania przedszkolnego. Trudno o wiarygodne dane dotyczące opieki nad starszymi, gdyż spora część domów opieki mieści się właśnie na terenach wiejskich, co jednak nie oznacza, że mieszkańcy wsi są ich pensjonariuszami. Można stwierdzić, że społeczne znaczenie funkcjonowania drobnych gospodarstw rolnych nie sprowadza się tylko do ich ekonomicznego wymiaru. W dyskusji o drobnych gospodarstwach ważne jest pytanie, w jaki sposób możemy je zastąpić i czy stać nas obecnie na to, aby one zniknęły.

Słowa kluczowe: drobne gospodarstwa rolne, gospodarstwa rodzinne, funkcje społeczne gospodarstw

Abstract. The criterion often adopted when defining small farms is productivity – it is assumed that small farms produce food mainly for their own needs. As a rule, these are family, very often also small-area farms. This article discusses the manifest and latent functions (according to R. Merton) which are performed by small farms in the social system of Polish rural areas. The most obvious manifest feature of farms is agricultural production. Small farms fulfil also a number of non-agricultural functions in the development of agriculture and rural areas, such as acting as a buffer against poverty, having a diversification and multifunctionality attitude and providing environmental benefits. Ornithologists emphasise an important role of subsistence farms for the protection of agricultural lands with high environmental value. They claim that smaller stocking density, lower use of plant protection agents and smaller size of farms contribute to maintaining the biodiversity and attractiveness of the area. Small farms also play an important role in the formation of rural landscape. Among the features of rural landscapes and small farms, the transmission of intangible historical values is the most difficult to discern. Another hardly discernible function of farms is the one they perform for their users, e.g. care for the youngest and elderly members of families. The article addresses also educational issues. Poorer access to education and child care in rural areas is mainly visible at a level of pre-school education. On the other hand, it is difficult to gather reliable data on elderly care, as a large part of nursing homes is located in rural areas, yet this does not mean that rural inhabitants are their residents. It can be argued that the social significance of small farms is not only limited to economic values. An important question in the discussion about small farms is how to replace them and whether we are allowed to let them disappear.

Key words: small farms, family farms, social functions

Wstęp

Przystępując do analizy społecznych aspektów funkcjonowania drobnych gospodarstw rolnych należy zacząć od pytania o to, co naprawdę oznacza ten termin i do jakich cech gospodarstwa odnosimy się, mówiąc o gospodarstwach drobnych. Wydaje się, że najczęściej brane są pod uwagę kryteria dotyczące wielkości gospodarstwa i rozmiarów produkcji, jednak mało precyzyjna kategoria „drobne” nie musi przecież odnosić się jedynie do wielkości powierzchni zajmowanej przez gospodarstwo ani też do skali i intensywności produkcji.

Definiując drobne gospodarstwo, obok kwestii związanych z jego działalnością często bierze się pod uwagę kryterium produktywności – w większości definicji przyjmuje się, że małe gospodarstwa produkują żywność przede wszystkim na własne potrzeby, przy niewielkim udziale rynku. Na ogół też przyjmuje się, że są to małe gospodarstwa rodzinne. Jednak nawet w przypadku definiowania bardziej precyzyjnych terminów, np. gospodarstw niskotowarowych czy nietowarowych, można brać pod uwagę rozmaite kryteria; najczęściej spotykane to mierniki fizyczne (powierzchnia gruntów, liczba zwierząt, wolumen nakładów), wielkość ekonomiczna (ang. *European size unit*; 1 ESU = 1200 EUR) oraz udział w rynku (procent sprzedawanych plonów; wg Whartona (1969), niskotowarowe – sprzedające poniżej 50% produktów). Według większości definicji, gospodarstwo małe to takie o powierzchni poniżej 5 ha, jednak np. McConnel i Dillon (1997) uznają przedział 0,5–2 ha za właściwe kryterium uznania gospodarstwa rolnego za małe.

Według danych Eurostatu za rok 2007, w całej Unii Europejskiej funkcjonowało 11,1 mln małych gospodarstw rolnych (definiowanych jako gospodarstwa o wielkości ekonomicznej poniżej 8 ESU). Jeżeli za kryterium zostanie przyjęty miernik fizyczny, a konkretnie wielkość gospodarstwa, to okazuje się, że w 2007 roku w UE działało 9,65 mln małych gospodarstw rolnych (o powierzchni poniżej 5 ha).

Dane pochodzące z Eurostatu, zebrane w 2006 roku w badaniu SCARLED (Structural Change in Agriculture and Rural Livehoods) w ramach 6 Ramowego Programu UE, dostarczają informacji na temat gospodarstw nietowarowych i niskotowarowych w Polsce. Ich udział w próbie krajowej stanowił 34,2%, a udział w sprzedanej produkcji rolnej – 26,6%. Udział konsumpcji własnych produktów żywnościowych w tych gospodarstwach wynosił 43,3%, a przeciętny obszar ziemi uprawnej – 5,6 ha.

Liczba małych powierzchniowo gospodarstw w Polsce maleje. Wstępne dane Powszechnego Spisu Rolnego z 2010 roku pokazują, że największy spadek ich liczby (o 22,7% w porównaniu do roku 2002) nastąpił w grupie małych gospodarstw (od 1 do 5 ha). Mimo to wydaje się jednak, że problem drobnych – niezależnie od tego, jak je dokładnie zdefiniujemy – gospodarstw rolnych w Polsce będzie istotny jeszcze przez długi czas, dlatego warto zastanowić się, w jakich kategoriach możemy go postrzegać i rozpatrywać. Według wspomnianego spisu rolnego, średnia wielkość gospodarstwa w Polsce wynosi obecnie 9,5 ha, trzeba zatem zadać pytanie, czy te około 4,5 ha różnicy między gospodarstwem „drobnym” a „przeciętnym” ma znaczący wpływ na sposób funkcjonowania gospodarstw i rodzaj aktywności, a także na sposób myślenia ich właścicieli. Czy przy tak niewielkiej różnicy można zakładać, że społeczny aspekt funkcjonowania tych dwóch grup gospodarstw jest istotnie odmienny?

Kolejny, stosowany niekiedy zamiennie z „drobnym”, termin „gospodarstwo rodzinne” wraz z rozwojem techniki także utracił zasadność, ponieważ nawet niewielka rodzina może gospodarować na dużej powierzchni i rodzinny charakter organizacji pracy nie jest już czynnikiem wyróżniającym gospodarstwa drobne. W jaki sposób zatem zdefiniować gospodarstwa, które umiemy intuicyjnie odróżnić od innych, ale trudno wyznaczyć dokładne kryteria, według których pewne z gospodarstw uznamy za należące do tej grupy, a inne nie?

Dla socjologa zajmującego się problematyką drobnych gospodarstw kryteria wielkości czy produkcji są istotne, ale nie tak restrykcyjnie jak dla ekonomistów. Gospodarstwo 3-hektarowe może wypełniać te same zadania i funkcje co gospodarstwo 6-hektarowe, różnica 2 czy 4 ESU też, jeśli chodzi o wymiar społeczny, nie musi odgrywać wielkiej roli. Intuicyjnie czujemy, że kwestia wielkości czy wydajności nie jest kluczowa, musi zatem chodzić o coś więcej niż tylko o wielkość czy produkcję.

Mając świadomość istnienia wszystkich niejasności terminologicznych i definicyjnych, chciałabym skoncentrować się na tym, co w przypadku polskiej wsi i realiów wiejskich można powiedzieć na temat gospodarstw określanых jako drobne, niskotowarowe, o rodzinnym charakterze – z perspektywy ich funkcjonowania społecznego, roli, jaką odgrywają z perspektywy jednostek i społeczności lokalnych. Chciałabym odwołać się tu do klasycznej teorii funkcjonalnej i przywołać Roberta K. Mertona oraz jego uwagi na temat funkcji jawnych i ukrytych (Encyklopedia socjologii 1998, Merton 2002, Turner 2005).

Funkcja społeczna według Mertona to cecha systemu społecznego, mająca wpływ – najczęściej pozytywny – na jego funkcjonowanie w otoczeniu społecznym. Funkcje społeczne dotyczą przede wszystkim wpływu na integrację systemu społecznego, jego sprawność działania czy użyteczność. Merton zauważył, że poza funkcjami jawnymi, uświadamianymi sobie przez uczestników systemu społecznego, istnieją także funkcje ukryte, czyli takie, które określają część konsekwencji oddziaływań na elementy systemu społecznego, które mogą być niezamierzone i nierozpoznawalne przez osoby zajmujące jakieś pozycje w tym systemie (Merton 2002).

Jawne i ukryte funkcje społeczne drobnych gospodarstw rolnych

Wychodząc od bardzo podstawowego i prostego socjologicznego rozróżnienia funkcji jawnych i ukrytych, dokonanego przez Mertona (2002), chciałabym zastanowić się nad uświadomionymi i nieuświadomionymi funkcjami, jakie w systemie społecznym polskiej wsi pełnią tradycyjne, drobne gospodarstwa, aby później postawić pytanie, czy jesteśmy przygotowani na to, aby ich funkcje zostały przejęte przez inne instytucje, organizacje lub osoby.

Funkcja produkcyjna

Za najbardziej oczywistą jawną funkcję istnienia i działalności gospodarstw rolnych, także tych małych, można uznać przede wszystkim produkcję rolniczą. Coraz więcej mówi się jednak także o nierolniczych aspektach działania gospodarstw tradycyjnych. W dokumencie z 2009 roku Dyrekcja Generalna ds. Rolnictwa i Rozwoju Obszarów Wiejskich Komisji Europejskiej zauważyła, że określone praktyki rolne mogą nie być konkurencyjne lub utraciły swój konkurencyjny charakter, pomogły jednak uzyskać doceniane współcześnie wartości, takie jak funkcjonowanie systemu ekologicznego, malownicze krajobrazy, a także związaną z tym ideę dziedzictwa kulturowego (EC 2009). Podkreśla się, że może to podnosić atrakcyjność obszarów wiejskich pod względem prowadzenia działalności gospodarczej, mieszkalnym czy rekreacyjnym. Jednak dostarczanie tego rodzaju dóbr jest uwarunkowane obecnością dostawców, a nie ich zniknięciem w wyniku konkurencyjności. W dokumencie podkreśla się, że dobra publiczne mogą być finansowane ze środków publicznych jedynie pod warunkiem istnienia gospodarstw rolnych, których warunek ten dotyczy. Uznaje się zatem obecność małych gospodarstw rolnych w pewnych regionach za warunek niezbędny dla rozwoju tych regionów, nawet jeśli z ekonomicznego punktu widzenia istnienie drobnych gospodarstw może być nieuzasadnione.

Szczególnie ważne są te rozważania z perspektywy Polski, gdzie liczba drobnych gospodarstw jest nadal znacząca, a funkcje, jakie pełnią w społeczeństwie, nie ograniczają się jedynie do funkcji rolniczych.

Zastanówmy się, jakiego rodzaju funkcje jawne i ukryte, poza tą związaną z produkcją rolną, pełnią w Polsce drobne (rodzinne, małe, nietowarowe) gospodarstwa rolne.

Funkcje nieprodukcyjne

Omawiając funkcje gospodarstw nietowarowych Sophia Davidova zwraca uwagę na trzy podstawowe funkcje małych gospodarstw w rozwoju rolnictwa i obszarów wiejskich. Owe funkcje to: bufor chroniący przed ubóstwem, podstawa dywersyfikacji i wielofunkcyjności gospodarstw rolnych oraz zapewnianie korzyści środowiskowych (Davidova i in. 2010).

Bufor chroniący przed ubóstwem

Pierwsze z tych zadań, szczególnie w polskich warunkach, wydaje się bezdyskusyjnie aktualne. Według Kostova i Lingarda (2002), produkcja rolna na własne potrzeby jest buforem chroniącym przed całkowitym ubóstwem, ponieważ zapewnia przynajmniej skromne zasoby żywności, a niekiedy także niewielki dochód. W sytuacji gdy nie ma możliwości skorzystania z innych zabezpieczeń – ze względu na słabość systemu opiekuńczego czy wysoki poziom bezrobocia bądź brak miejsc pracy w pobliżu miejsca zamieszkania – tego rodzaju zabezpieczenie staje się szczególnie ważne.

Ponownie sięgając do danych pochodzących z Eurostatu, a zebranych w badaniu SCARLED (2006), widzimy, iż w Polsce liczba gospodarstw domowych (rolniczych) o łącznym dochodzie poniżej granicy ubóstwa (dla Polski w 2006 roku wynoszącej 1867 EUR rocznie) stanowiła 39% ogółu gospodarstw. W badaniu podano także odsetek gospodarstw, których klasyfikacja się zmieniła – znalazły się ponad granicę ubóstwa – w wyniku oszacowania wartości produkcji niewprowadzonej na rynek. W przypadku Polski dotyczyło to 7,4% badanych gospodarstw. Jak jednak podkreśla Davidova, niskotowarowa produkcja rolna może wprawdzie pełnić funkcję bufora chroniącego przed ubóstwem, ale może być również nieefektywna i stanowić czynnik hamujący rozwój gospodarstw o nastawieniu komercyjnym ze względu na nieefektywne wykorzystanie zasobów ludzkich oraz gruntów (Davidova i in. 2010). Według Petericka i Tyran (2003), tak właśnie dzieje się w przypadku Polski.

Podstawa dywersyfikacji i wielofunkcyjności

Jako podstawa dywersyfikacji i wielofunkcyjności małe gospodarstwa mogą odegrać wieloraką rolę. Można mieć do czynienia z dywersyfikacją rolnictwa, z zachowaniem celu produkcji rolnej, może też zaistnieć dywersyfikacja strukturalna, kiedy aktywa gospodarstwa wykorzystuje się do celów pozarolniczych (Ilbery 1991). Na dużą rolę małych, niskotowarowych gospodarstw rolnych jako podstawy rozwoju wielofunkcyjności zwracają także uwagę tacy badacze, jak Van Huylenbroeck i inni (2007). A.F. Larsen (2009) twierdzi wręcz, że cechy typowe dla gospodarki niskotowarowej – lokalna produkcja żywności, wysoka bioróżnorodność, krótkie łańcuchy dostaw, wreszcie bogate dziedzictwo kulturowe – powinny być traktowane jako źródło rozwoju obszarów wiejskich, a nie jako problem gospodarczy. Naturalnie, sprawienie, aby małe gospodarstwo stało się dochodowe, wymaga wielu nakładów i inwestycji związanych z modernizacją i dywersyfikacją działalności, co bywa problemem nie do pokonania dla wielu niezamożnych właścicieli, uczynienie jednak małego gospodarstwa dochodowym nie jest niemożliwe.

Zapewnianie korzyści dla środowiska naturalnego

Kolejną – jak się wydaje, coraz bardziej uświadamianą sobie przez nas, a więc jawną – funkcją drobnych gospodarstw rolnych jest ich udział w zapewnianiu korzyści środowiskowych. Celem Wspólnej Polityki Rolnej jest propagowanie rolnictwa zrównoważonego, szanującego środowisko przyrodnicze, co obejmuje odpowiedzialne gospodarowanie zasobami naturalnymi, unikanie nadmiernej eksploatacji, efektywne wykorzystywanie zasobów naturalnych, uznawanie wartości funkcji ekosystemu oraz zachowanie bioróżnorodności. Jak pokazują publikacje Organizacji Współpracy Gospodarczej i Rozwoju (OECD 2005), istnieją powiązania między utratą bioróżnorodności a technikami intensywnej produkcji rolnej, a te stosowane są na ogół przez gospodarstwa o większej powierzchni i produkujące na potrzeby rynku, korzystające z nawozów itp. Mniejsza efektywność i wydajność – cechy, za które krytykuje się drobne gospodarstwa rolne – rozpatrywane z innej perspektywy, mogą stać się ich zaletą i atutem.

Ważną rolę istnienia gospodarstw niskotowarowych, a więc najczęściej drobnych, dla ochrony gruntów rolnych o wysokiej wartości przyrodniczej podkreślają m.in. ornitolodzy, zwracając uwagę, że mniejsze zagęszczenie zwierząt, zużywanie mniejszej ilości środków ochrony roślin (także ze względu na brak funduszy na ich zakup), mniejsze pola, często oddzielone naturalnymi granicami, takimi jak krzewy, sprzyjającymi osiedlaniu się ptaków, przyczyniają się do zachowania bioróżnorodności i atrakcyjności terenu (BLI 2008).

Kształtowanie krajobrazu wiejskiego

Przy ważnej, coraz częściej też omawianej i podkreślanej przez badaczy wsi funkcji środowiskowej warto także wspomnieć o rzadziej uświadamianej sobie przez nas funkcji, jaką pełnią drobne gospodarstwa rolne, a mianowicie o ich udziale w kształtowaniu krajobrazu wiejskiego – tego związanego nie tylko z przyrodą, ale również z kulturą użytkowania przestrzeni. Chodzi tu o to, co specjaliści od projektowania przestrzeni nazywają „krajobrazem otwartym”, rolniczym, przestrzenią pozamiejską (Lipińska 2003). O jej charakterze decydują takie czynniki, jak kompozycja i układy przestrzenne, proporcje obszarów zabudowanych i niezabudowanych, relacje między elementami naturalnymi a tymi pochodzenia kulturowego. Jesteśmy przyzwyczajeni do tego swoistego kodu, znamy go z obserwacji, ale często dostrzegamy dopiero w momencie jego zaburzenia, naruszenia porządku, gdy jest już za późno, aby go chronić. Z sytuacją naruszenia porządku, do którego jesteśmy przyzwyczajeni, na terenach wiejskich mamy do czynienia, gdy „strażnicy krajobrazu”, jak niekiedy nazywa się mieszkańców wsi, w imię ratowania budżetów rodzinnych pozbywają się części ziemi, ciesząc się, gdy wzbudza ona zainteresowanie deweloperów czy indywidualnych nabywców. Naturalny porządek przestrzeni wiejskiej coraz częściej zakłócany jest przez inwestycje niedopasowane do ich charakteru; niestety, wartość tego, co zostało zniszczone, dostrzega się na ogół dopiero wówczas, gdy jest już za późno, aby to ocalić.

Przeźren terenów wiejskich jest bardzo wrażliwa na kształtowanie, ponieważ ma dobrze zdefiniowane cechy i właściwości, często pozostające bez zmian przez długi czas; nie istnieje tu typowa dla przestrzeni miejskiej uniwersalność, dająca możliwość swobodnych zmian. O wrażliwości terenów wiejskich na zmiany decydują zarówno makroprzeźrenne formy zagospodarowania – historycznie określone typy rozpla-

nowania wsi, lokalizacja charakterystycznych elementów (np. kościoła, cmentarza), ważne są też lokalne formy zagospodarowania – rozplanowanie zagród, roślinności itd.

Przekazywanie niematerialnych wartości historycznych

Najtrudniej dostrzegalną funkcją krajobrazu wiejskiego, podtrzymywaną także poprzez istnienie drobnych gospodarstw rolnych, jest przekazywanie niematerialnych wartości historycznych, rzadko uświadamianych sobie przez mieszkańców, dla których wydają się oczywiste i niezmiennie. Ponieważ temat ten został poruszony w innych pracach, nie będzie tutaj rozwijany, należy jednak podkreślić, że jest to kolejna ważna funkcja, jaką pełnią drobne gospodarstwa i ich mieszkańcy.

Krajobraz bywa traktowany jako odzwierciedlenie gospodarki człowieka w środowisku. „Dobry” krajobraz świadczy o racjonalnej i rozsądnej gospodarce, „zły” wskazuje, że jest rabunkowa, niszcząca i w ostatecznym rozrachunku przyniesie więcej strat niż korzyści. Doświadczenia z innych krajów wskazują, iż to właśnie tereny wiejskie, na których funkcjonują drobne gospodarstwa, będą charakteryzować się tradycyjnym wiejskim krajobrazem i zachowywać wartości, których strażnikami ich mieszkańcy byli przez wieki.

Opieka nad najmłodszymi i najstarszymi członkami rodzin

Kolejnym, nie zawsze dostrzeganym wymiarem działania gospodarstw rolnych jest funkcja, jaką pełnią wobec swoich członków, użytkowników gospodarstwa. W tradycyjnych rodzinach wiejskich pracę w gospodarstwie wykonywali przedstawiciele kilku pokoleń, osoba w każdym wieku znajdowała zajęcie odpowiednie dla siebie. Istotną funkcją tak działającego gospodarstwa była możliwość sprawowania opieki nad najmłodszymi i najstarszymi członkami rodzin wiejskich.

O tym, jak ważne jest to zadanie, można się przekonać, sprawdzając, w jakim stopniu gotowe do przejęcia obowiązków dotąd wypełnianych przez członków rodzin są powołane do tego instytucje, które mogłyby odciążać jednostki zaangażowane w pracę w drobnych gospodarstwach i pozwolić na przekształcenie tradycyjnych zależności.

Problemy edukacji i opieki na wsi

Gorszy dostęp do edukacji i opieki na wsi jest widoczny przede wszystkim na poziomie wychowania przedszkolnego. Jeszcze w roku 2005 odsetek dzieci objętych opieką przedszkolną wynosił na wsi zaledwie 19,1% (w miastach 58,4%). Od tego czasu sytuacja stale się polepszała i w latach 2008/2009 odsetek takich dzieci sięgnął na wsi 28,6% (w miastach 70,6%), a w latach 2009/2010 nawet 37,5% (w miastach 75,9%). Należy jednak pamiętać, że wzrost liczby dzieci objętych opieką przedszkolną na terenach wiejskich miał związek z programem tworzenia przedszkoli wiejskich, wspieranym środkami z UE, a zakończonym w roku 2011, i dopiero czas pokaże, jak wiele gmin wiejskich zdecydowało się utrzymać placówki, które na wsi cieszyły się ogromną popularnością.

O ile dzieci uczęszczających do placówek przedszkolnych na terenach wiejskich jest coraz więcej, o tyle opieka nad nimi jest odmienna niż w mieście. Przykładowo, w przedszkolach miejskich aż 73% dzieci korzysta z trzech posiłków, a na wsi tylko

34%. Niemal połowa dzieci chodzących do przedszkoli wiejskich je tam tylko jeden posiłek, co prawdopodobnie oznacza, że placówki te działają w mniejszym wymiarze godzin i nie odciążają rodziców tak bardzo, jak przedszkola w mieście (IBE 2011).

Jeśli chodzi o opiekę nad osobami starszymi, trudno o wiarygodne dane, gdyż spora część domów opieki nad takimi osobami znajduje się na terenach wiejskich, nie oznacza to jednak, że pensjonariuszami są także mieszkańcy wsi. Dostęp do placówek medycznych, aptek i ośrodków dziennego pobytu jest na terenach wiejskich gorszy niż w miastach, co na członków rodzin zamieszkałych na wsi nakłada dodatkowe obowiązki związane z opieką nad starszymi. Problem jest o tyle istotny, że chociaż tendencja dominująca do lat 90. XX wieku, czyli szybsze tempo starzenia się mieszkańców wsi w porównaniu do miast, odwróciła się, to odsetek ludności w wieku poprodukcyjnym wciąż jest wyższy na wsi niż w mieście (Frenkel 2003, Pięćek 2004).

Podsumowanie

Jeśli wziąć pod uwagę powszechnie uświadamiane funkcje drobnych gospodarstw rolnych – związane przede wszystkim z produkcją rolną i ekonomicznym wymiarem funkcjonowania rodzin rolniczych – to, zdaniem większości ekspertów, tego rodzaju działalność jest nieopłacalna z ekonomicznego punktu widzenia i z powodzeniem można by ją zastąpić innymi formami działalności rolniczej.

Sprawy komplikują się, gdy zaczynamy brać pod uwagę nie tylko ekonomiczne aspekty funkcjonowania gospodarstw, ale także względy ekologiczne, przestrzenne, środowiskowe, społeczne i kulturowe. Nie ma wyników badań, które czarno na białym przedstawiałyby raczej stanowiące przeciwwagę dla argumentów ekonomistów. O ile jednak ekonomiczny aspekt działalności drobnych gospodarstw rolnych został dokładnie zbadany i wnioski wydają się jednoznaczne, o tyle trzeba się dobrze zastanowić, czy ze społecznego i kulturowego punktu widzenia stać nas na to, aby zdecydować o ich nieopłacalności i starać się zastąpić je innymi formami działalności rolniczej. Wstępne wyniki analiz nieekonomicznych aspektów działania drobnych gospodarstw rolnych i ich ukrytych funkcji pokazują, że społeczne koszty likwidacji drobnych gospodarstw rolnych mogą być w Polsce bardzo wysokie.

Lista wymienionych w artykule funkcji pełnionych przez drobne gospodarstwa rolne na pewno nie jest wyczerpująca i można byłoby wskazać także inne ich zadania. Sądzę jednak, że już na podstawie przedstawionych powyżej rozważań można stwierdzić, że społeczny wymiar funkcjonowania drobnych gospodarstw rolnych nie sprowadza się jedynie do aspektu ekonomicznego. Jak się wydaje, dyskusję na temat przyszłości drobnych gospodarstw zdominowali i przejęli przede wszystkim ekonomiści i to oni narzucają obecnie sposób, w jaki o drobnych gospodarstwach się myśli i jak się je ocenia. Tymczasem warta podkreślenia jest liczba i istotność funkcji pozarolniczych i pozaekonomicznych, a ich pomijanie sygnalizuje tym większą potrzebę przeniesienia dyskusji na płaszczyznę interdyscyplinarną i uwzględnienia różnych opinii.

Bardzo ważnym pytaniem, na jakie musimy sobie odpowiedzieć, dyskutując o przyszłości drobnych gospodarstw, jest to, w jaki sposób możemy je zastąpić. Czy system jest gotowy na przejęcie ukrytych funkcji, jakie one na co dzień pełnią? Czy społec-

czeństwo zgodzi się ponieść koszty wypełnienia luki, jaka niewątpliwie powstanie po zniknięciu ważnego elementu systemu społecznego, jakim są drobne gospodarstwa rolne? Czy stać nas obecnie na to, żeby one zanikły?

Bibliografia

- BLI (2008), The Common Agricultural Policy (CAP) and the environment: A reform agenda for the new member states. BirdLife International. (http://www.birdlife.org/eu/pdfs/ATF_brief_2008_CAP_in_NMS.pdf)
- Davidova S., Gorton M., Fredriksson L. (2010), Niskotowarowa gospodarka rolna w Europie. Raport na seminarium „Niskotowarowa gospodarka rolna w UE: sytuacja dzisiaj i perspektywy na przyszłość”, Sibiu, Rumunia, 13–15.10.2010 r.
- EC (2009), Why do we need a Common Agricultural Policy? Discussion Paper. Brussels, European Commission DG Agriculture and Rural Development.
- Encyklopedia socjologii (1998), Warszawa, Oficyna Naukowa.
- Frenkel I. (2003), Ludność, zatrudnienie i bezrobocie na wsi. Dekada przemian. Warszawa, IRWiR PAN.
- IBE (2011), Raport o stanie edukacji 2010. Społeczeństwo w drodze do wiedzy. Warszawa, Instytut Badań Edukacyjnych.
- Ilbery B. (1991), Farm diversification as an adjustment strategy on the urban fringe of the West Midlands. *Journal of Rural Studies*, no. 7.
- Kostov P., Lingard J. (2002), Subsistence farming in transitional economies: Lessons from Bulgaria. *Journal of Rural Studies*, no. 18(1).
- Larsen A.F. (2009), Semi-subsistence producers and biosecurity in the Slovenian Alps. *Sociologia Ruralis*, vol. 49(4).
- Lipińska B. (2003), Kultura użytkowania przestrzeni – degradacja krajobrazu wiejskiego, [w:] I. Liżewska, W. Knercera, red., *Zachowane – ocalone? O krajobrazie kulturowym i sposobach jego kształtowania*. Olsztyn, Stowarzyszenie W.K. „Borussia”.
- McConnell D., Dillon J. (1997), *Farm management for Asia: A systems approach*. FAO Farm Systems Management Series 13. Rome, Italy, FAO.
- Merton R.K. (2002), *Teorie socjologiczne i struktura społeczna*. Warszawa, Wyd. Nauk. PWN.
- OECD (2005), *Farm structure and farm characteristics – Links to non-commodity outputs and externalities*. Paris, OECD.
- Peterick M., Tyran E. (2003), Development perspectives of subsistence farms in South-eastern Poland: Social buffer stock or commercial agriculture? [w:] S. Abele, K. Froberg, red., *Subsistence agriculture in Central and Eastern Europe: How to break the vicious circle?* Halle (Saale), IAMO. *Studies on the Agricultural and Food Sector in Central and Eastern Europe*, vol. 22, s. 107–123. (http://www.iamo.de/dok/sr_vol22.pdf)
- Pięćek B., red. (2004), *System emerytalno-rentowy rolników i usługi opiekuńczo-lecznicze w opiniach dwóch pokoleń*. Warszawa, IRWiR PAN.
- SCARLED (2006), EU 6th Framework Programme Structural Change in Agriculture and Rural Livelihoods, STREP no. SSPE-CT-2006-044201. (<http://www.scarled.eu>)
- Turner J.H. (2005), *Struktura teorii socjologicznej*. Warszawa, Wyd. Nauk. PWN.
- Van Huylenbroeck G., Vandermeulen V., Mettepenningen E., Verspecht A. (2007), Multifunctionality of agriculture: A review of definitions, evidence and instruments. *Living Reviews in Landscape Research*, no. 1. (<http://www.livingreviews.org/lrlr-2007-3>)
- Wharton C. (1969), *Subsistence agriculture and economic development*. Chicago, Aldine.

Zaakceptowano do druku – Accepted for print: 14.12.2012